

Стогін

(з київських оповідань)

Коли, одного разу, я побачив на Хрещатику собаку без ошейника, — я витріщив очі і зразу ж спитав себе: чи в Києві я, чи в моєму старому, сіренькому городі Валках із дошками замість тротуарів, із скрипучими возами, схожими на тарганів і тисячами валківських пчіл на базарі, біля баргамот, меду та житників.

Чорт бери, я був у Києві!

— От тобі й на, — подумав я, — значить у Києві теж єсть на вулицях собаки та ще й проти Губвиконкому...

Я дивувався й знижував плечима. Потім я пішов за собакою. Ясно, що собака мене не помічав, бо біг він собі повз тротуару, а я йшов між людьми.

Думав я так: я буду йти за ним до поста міліціонера; коли в Києві дійсно собака на вулиці явище незвичайне, то міліціонер вживатиме заходів, щоб її зловлено. Побачивши на розі міліціонера, я зупинився і став чекати. Але міліціонер байдужно глянув на пса, а пес собі повернув за ріг вулиці.

— Товаришу міліціонере, ви бачили — собака... побіг вулицею... — звернувся я до нього. Він повернув голене обличчя до мене, глянув, придивився і спочатку посміхнувся, а потім витяг свисток...

Викрутився я тим, що я валківський простак і думав про Київ, як про Париж. Тепер я знаю, що в Києві собак на вулицях чимало. Багато їх мабуть і в Парижі.

*

Трапилося так, що я опинився без квартирі. Я проблукав до двох, стомився, обрид людям, але ніде не найшов і поганого кутка. Спочиваючи в парку, я дочитав „По огонь“ — Роні Старшого. Потім, думаючи про твір і про квартиру, я пішов на Інститутську. І хоч вже знав, що собаки вулицями бігають, — здивувався знову, побачивши як ціла турма псів, чорних, білих — до десятка — накинута один на другого за суку так, що один кудлатий рудий цуцлай там і здох. Сука - ж постояла, флегматично глянула на „ухажорів“, задоволено помахала хвостом і побігла геть. Люди, махаючи руками, з гиком, свистом, реготом розігнали псів, а я згадав про міліціонера й про Валки. Собаки заспокоїлись і побігли за сукою.

— Що - ж, тьотю, собаки у вас на вулицях, га?.. — звернувся я до незнайомі мені жінки з кошиком.

Тьотя глянула на мене чорними стомленими очима й слабим надірваним голосом сказала:

— Собаки?.. Собаки животне царство... Що собаки... Тут не таке єсть.

Мені здалося, що у цієї жінки щось болить у грудях — такий слабкий був її голос, — що вона нещасна, і я не хотів її розпитувати.

Але коли я пішов і озирнувся, щоб глянути на чудні очі цієї жінки, то побачив, що вона йде за мною.

— А ви що-ж собак не бачили? — спитала вона, нагнавши мене.

Ми розговорилися. Жінці цікаво було знати, звідки я, чого безквартирі. Розповівши докладно про себе, я в свою чергу розпитав про неї. Виявилось, що живе вона за Шіянівською, біля старої дороги. Живе бідно, заробляє тим, що ходить банити білизну робітникам; п'ять карбованців що-місяця вона мала за кімнату, що її здавала, але тепер ця кімната вільна. Їх — троє... власне двоє: вона та чоловік ніби її, інвалід.

— Слухайте, — зрадів я — може я найму цю кімнату, можна мені глянути?

Жінка згодилася і я пішов за нею.

Шіянівська була за печерським базаром, а провулок перетинав кінець її. Я вгадував, куди заверне жінка, але щоб не випереджати її, ішов за нею.

Жінка йшла неспішаючи, і їй мабуть було дуже важко йти, бо вона часто зупинялася, набирала в груди повітря і брала кошик то лівою, то правою рукою.

Їй було років тридцять. Чорне схудле обличчя, з великими темними очима, вражало схованим болем і було схоже на обличчя чужоземки. Тонкі, чисті пальці наче нічого не робили, але я згадав, що вона мис. Постать виснажена роботою.

Завернула вона у ворота, обмазані жовтою фарбою, старі, зроблені з якимсь залізничним смаком із казенних рейок.

— Невже вона живе в цьому будинкові? — подумав я, побачивши чепурний будинок із цегли, вибілений глиною, на дві квартирі.

Я помилився. Жінка увійшла в подвір'я, що в кінці його стояв мазаний сарай. Вона глянула мені в обличчя, силкуючись вловити в ньому щось, а я стояв, нічого не розуміючи. Другої хати в дворі не було.

— Ага! Певне вона поведе мене зараз через чорний хід в цю білу хату — знову подумав я і сказав: — Сюди мабуть? Це ваш дім?..

— Ні, не туди, то — чужа хата, — сказала жінка й підійшла до сараю.

То була хата жінки. Одчинивши ставню, вона силкувалася влучити якоюсь залізною карлючкою по рейці, що була замість гачка. Маленьке віконце з латаними шибками, двері зробили сарай схожим на хатину, але все-ж це було погане житло.

— Довго жити я тут і не думаю, — заспокоював я себе, — крім цього, не можна-ж судити про хату з окола. — Я увійшов у сіни.

Середина халупки була дуже вбога. Кімната була з окремими дверима, просто з сіней, більше схожа на кладовку. Порожня.

— Я буду жити у вас приблизно з місяць... можна так? І коли можна, то скільки ви візьмете? П'ять карбованців? — От і чудесно...

Я дав жінці 10 карбованців і сказав, що за місяць платню вона одержує наперед. Як зраділа ця жінка! Їй до зарізу потрібні були гроші. Її чоловік кинув лікувати свою руку тому, що немає чим заплатити за електрику.

Вона побігла до себе в кімнату, щоб принести мені решту грошей.

Її не було так довго, що я подумав, чи не трапилося чого з нею. Але хвилини через п'ятнадцять жінка прийшла й висипала на стіл лишок. Я здивувався і не знав, що робити.

Що це значить?! Я ніколи не одержував так багато самих мідяків. Це справді були мідяки в 1, 2 й 3 копійки на всі 5 карбованців! І жодного п'ятака. Де вона набрала цієї міді? — спитав я сам себе й зразу-ж зрозумів: — мабуть вона торгує насінням, ірисами або просто собі жебракує.

*

Герасим звав жінку Любиною. І мені чомусь здавалося, що це — вигадане ім'я. Його-ж таки справді звали Герасимом. Од нього було дуже погане вражіння.

Це була жорстока, з великим тілом людина, з паралізованою од рани — він був на війні — рукою, з маленькими, швидкими, як у кнур, очима. Коли я вийшов, він уже підкотив маленький візок у сіни й поставив його так, щоб він не заважав ходити.

Любині він сказав:

— Приготов чолоекую мебель... і поли, щоб под вищий сорт. Во! А то кабак. — І чогось мені здалося, що Герасим знущується над нею. Глянувши на його велике тіло, я рішив, що коли-б не рука, він був-би портогрозчиком: може він був ним до війни.

— Хвамілію і документи... — кинув він холодно мені.

Я дав посвідчення. Він поглянув на папірець, на мене, на Любину й очевидно лишився незадоволений. Але мені було мало діла до цього.

Годині о дев'ятій вечора я повернувся з міста й приніс свої речі. Герасим і Любина вже спали. Принаймні я так гадав. Я ліг, щоб заснути, але несподівано почув шепіт. Хтось з опаскою гукнув у темінь „Хома!..“ і знову змовкло. У вікно я побачив, що Любина притулилася до людини в сорочці без пояса. Я приглянувся й побачив, що це був не Герасим, а хтось інший, високий, без однієї руки. Вони пішли в ніч.

Мені снилося:

Блакитна ніч. Все наче з бірюзи. Вона, ніч, майнула швидко галереєю схожих одна на одну картин. А потім був дуже ранній ранок. Такий молодий, сіренький і м'який як котик, — напудрений ранок. В незнайомому мені місці, — воно вплигло з давнього дитячого сну, — дерев'яний, вицвілий міст, мокрий од густої роси. Корчань мосту пахне мокрою шальовкою.

Я біжу. Жах гонить мене; стогін гонить як стріла. Це не безпідставний жах. Ах! — Це не стогін. Я тікаю од плачу натовпа голодних, здичавілих людей, чорних, бородатих, з блискучими як чорне шкло очима, з тілами міцними й м'язистими, як тіла Нама, Нао й Фаума.

— „Дай огонь“, — кричить мені Герасим і лице в нього як у Лепарда. Тільки-ж я не брав їхнього вогню.

А жінка біжить за мною. І в неї одяг, чоло, очі, як у дикунки Гамлі. Така тиха хода в цієї красуні Гамлі. І навіть, тоді, коли волосаті руки улямрів схоплять мене й її, вона буде шепотіти, складаючи свою примітивну молитву зорям.

Але я — стрибаю з мосту. Я не вбиваюся. Як це я втрапив на траву, на скелю, що за нею паща прирви?..

А Гамля не думає й трохи. Гамля плигає до мене. Вона летить на мене й кричить: „Тут не собаки! Не собаки! Не в собаках діло!“

От дурний, от дурний! Ти думав, що це Гамля? Це не Гамля. Хто-ж це з чорними як горе очима. Очима мокрими від сліз, з болем, як у лошиці, що вмирає з простреленим в собі лоша́м. Хто!? Хто?..

Очі Любини дивляться на мене, як дві головки чорних гадюк.

Любина! „— О-о-й-і-і-і!!!“

Це її несамовитий скрик ріже ніч один раз. Один раз, бо потім вона стогне жалібно, тонко.

Я прокидаюся...

Я ще не був певний того, що я дійсно прокинувся. Коли-б я не спав, я не чув-би цього стогону Любини, що й досі чувся і пік груди. Не може бути, щоб була така сильна слухова галюцинація. Я знаю, що уві сні буває, ніби ти прокидаєшся, а справді спиш. Проте ясно почуваю, що очі мої торкаються холодної теміни. З того боку, де дерев'яна стінка, я чую стогін, якого я ще ніколи не чув. Це був стогін, що вражав до краю безнадійним тоном. Хтось когось благав одним звуком і вже знав, що те, чого просить, йому не дадуть. Стогін тонкий, як струна.

Я схопився на ноги й протяг руки до стогону. Перше, на що потрапили мої руки, був стіл. Я хотів дійти до стінки. Постукавши пальцем, щоб взнати, де стінка найтонша, я зацікавився, а по тілові посипав холодними голками мороз. Стогін стих. Од того, що я постукав, він стих...

Я припишк біля стінки.

Було мабуть під ранок, бо десь коло Лаври цокотіли вози. Я став і напружено прислухався, чи не буде ще цього страшного стогону за стіною. Враз я зітхнув так, наче з мене звалилася непосильна вага. Я посміхнувся, я зрозумів, що це.

Це — вітер. Мені нагадався примітивний механізм Еолової арфи, вичитаний у якомусь старому журналі.

Мабуть десь дошки, стінка, бляха утворюють цей механізм, що зараз приймає що-найменші хвилі повітря. Я заспокоївся і ліг.

Ще могло бути, що кричав пугач, або якась із тих нічних птахів, що раптом лякають людину то плачем матери, то холодним скигленням божевільного, то зойком переляканої смертю дитини. Це відпало. Стогін чувся, виразно чувся не з гори, а з боку, з дерев'яної стінки.

Я згадав холодний блиск очей Герасима, його випнуті наперед щелепи, товсті губи. Вперше, коли я побачив його обличчя, воно здалося мені якимсь незвичайним.

Тоді я пояснив це тим, що в нього прострелена рука, що він, людина з силою, мусить задовольнятися нікчемною роботою: возити дрібниці возиком. Але тепер я нагадую різні характерні риси обличчя усяких жорстоких деспотів, убивць і в думці порівнюю їх з лицем Герасима. Я навіть перебільшую.

Товсті губи Герасима — раз, — малий рівень розумового розвитку, „інтелектуально нерозвинений індивід“. Випнуті наперед щелепи — два, — жорстокість натури. Розріз ока — надто малий, порівнюючи з віддаленням від одного ока до другого, й товсте перенісся, як лоб у бугая — три. Товсті вуха, малп'ячі руки — чотири, п'ять...

Тепер я думаю: або стогін — звук повітря (чого вони замовкли, коли я постукав?), або Герасим проробляє екзекуції, — можливо, він садист, — над своєю жінкою Любиною.

Очі з виразом пригніченої, майже ненормальної людини, що були в Любини, потверджували це.

Аж несподівано мої думки перервав стогін. Він знову, — тонкий, страшний і безпомічний, що зразу ж викликав страх — почувся з кімнати.

— Це Еолова арфа, — заспокоював я себе, але сам не вірив собі. Яка в біса Еолова арфа, коли людський стогін. Знову притулив вухо до стінки. Стогін був такий тихий і складався із таких звуків, що я не міг добрати, чи йде він із кімнати чи ні. Це струна, це пугач!..

Коли я посилювався знайти положення кімнати й віддалення од звука, де він починається, до мене, я мав такий незанотований акт:

Стогін чувся із-за стінки. Починався він наче з землі. (Льох...) Таким слабим він міг бути тоді, коли він далеко схований. Стогін — ті звуки, що бувають тоді, коли людина вмирає од болю, але коли цей таки біль не дозволяє стогнати дужче. Тут ідіотська середина.

— Коли я зараз пошкрябаю і він замовкне, як вперше, це буде свинство — подумав я і, як тільки міг тихо, пошкрябав глину нігтем...

І стогін щез...

Я перестав шкрябати — знову почувся стогін і враз замовк. Я чекав хвилин із п'ять і ще раз, наче гукаючи до нього, постукав. — Стогін з'явився...

Переляканий, вже нагадавши різні дурниці, я постукав дужче.

Стогін дужче застогнав. Стогін щось молив, він озивався до мене.

Вкрай вимотаний цією сигналізацією, я ліг, заплющив очі і обмотав голову сорочкою, щоб нічого не чути...

Вночі пройшов дощ. Деревы стояли з мокрим зеленим листям, а земля напилася води й була свіжа, як по-весні. Мокра, вона пахла травою.

Я хотів побачити Герасима, щоб побалакати з ним. Можна було поговорити й з Любиною, але мені чомусь здавалося, що сьогодні її не побачу. Проте не було дома Герасима.

Це видко по слідах від маленького возика й від ніг, що тягли його до воріт. Любина підійшла до мене. На її лиці немає ні синяків, ні шрамів, тільки глянула вона так, наче хотіла зрозуміти, чи не взнав я чого вночі.

Я постановив їй сказати все.

— Любино, з вашої кімнати вночі весь час було чути якийсь стогін. Скажіть мені, що це було? Я майже не спав. Такий страшний стогін, що мені здалося, ніби хтось конав.

— Стогін?— перепитала вона пошепки,— я не знаю, що це... Може це здалося так. Ви спокійно спите?... І вигадать же...

Лице її зблідло, і вона помітно хвилюється. Вона піднесла руку до губів, ніби стримуючи якесь слово.

— Я не знаю, що це... Що-ж би це було? Хм...

Вона говорила неправду. Я насмілюся сказати свою думку:

— Мені чомусь здавалося, що ваш чоловік... що Герасим бив вас... і я так і рішив... Ви-ж знаєте все...

Вона швидко глянула мені у вічі й натягнуто посміхнулася.

— Ні... Герасима цю ніч дома не було.

Це вже дурниця. Вона думає одурити мене.

— Не було?... Хм... Як же це — дивуюся я і дивлюся на слід від возика й Герасимових ніг. А через мить, коли я дивився на неї, її очі дивилися на цей же слід.

Почервонівши, вона одвернулася од мене й швидко пішла до хати.

— Ні—ні,— на хвилинку визирнула вона з дверей— Герасима цю ніч дома не було,— майже крикнула вона.

Несподівано вона підійшла до мене. Я не розумію її. Очі в неї горять. Вона дивиться гостро, наче перевіряючи мене й каже:

— Герасим цю ніч був дома... Ви нічого не скажете йому?... — І очі в неї гаснуть, бо сила її надломується. Враз опускаються куточки губів.

— Ні... нічого не скажу, кажіть мені...

Але говорити вона вже не може. Вона тільки одмахується рукою, наче од своєї дитини, що кидає її.

У вікно я бачив, як вона сіла на табуретку, проти вікна, заплакала, закривши лице руками, схопилася й сховалася далі од вікна, щоб плакати на подушці.

На роботі до третьої я думав про свою нову кімнату. Я не бачив ні очей, ні обличчя Хоми; він поки-що загадкова для мене особа, але він симпатична людина. Чого симпатична — не знаю...

Це був дуже малий візок; швидче для забавки дітям, ніж для того, щоб щось возити. Він уже стояв біля дверей. Коліщата, зроблені сокирою з дюймової дошки й оббиті бляхою, були лише трохи обмазані в мокру зраня землю.

На ньому трохи соломи, з гніздом на середині, наче звідти тільки-но встала квочка. Це од мішків, макітер, кошиків. Мені відчинила Любина.

— Невже ваш чоловік возить оцим возиком? Ним багато не пове-зеш,— промовив я,— якийсь пуд та й годі... Важко заробити багато.

Любина махнула рукою.

— Який вже там заробіток. Ну що-ж він, одвезе корзинку яець, якийсь мішок... Одна-ж рука нікудишня, три рани — шутки? Вимучиться — пити кортить. От і зараз... п'є...

З вікна білої хати Любині щось показує пальцями однієї руки й мотає головою інвалід. Любині в очах блиснув вогник. Вона знизала плечима, не розуміючи його.

Він одчинив квартиру й вона підійшла до нього. Це був безрукий Хома.

Увечері я вийшов на вулицю. Мене весь час непокоїв стогін, що чувся вночі. Я знав, що Герасим і Любина тепер удома. Я гадав, що він удома.

Несподівано я побачив його з якоюсь жінкою. Він голосно про щось розповідав їй своїм хрипким, як у алкоголіка голосом. Він був п'яний.

Я не дійшов до нього, повернув на другий бік вулиці й чекав. Герасим повів жінку до своєї хатки. Вона роблено хіхікала й пручалася. Вона не хотіла скандалу.

Тоді Герасим сказав їй:

— Ет, чудачка ти... йди. Що - ж ти на сам делі дрофиш. Варка!.. Коли я говорю, зна - ть ти можеш доверица. Какий - такий розговор, що жінка? Какая вона жінка? Не Варка... — Він притягнув її до себе. Вони трохи постояли нерухомо й увійшли у ворота. Мабуть, почувши голос Герасима, Любина визирнула у вікно, сховалася й загасила світло. В чорну дірку дверей він штовхнув Варку й погано вилаявся на Любину.

А через кілька хвилин із хати вибігла Любина. Вона йшла, наче тікаючи од чогось страшного. Я не хотів зачіпати її, вона - ж не помітила мене, пробігши швидко, як чорна омана. Біля зруйнованого будинка вона зупинилася, глянула навколо, зазирнула в куші дрібної акації і сіла в тіні під стіною. Вона сиділа, поки до неї не підійшов Хома. Вони лягли.

Я рипнув дверима. Вийшов Герасим. Він був дуже п'яний і в одній білизні без сорочки. Він точився на коротких кривих ногах і від того живіт йому трусився, наче то був мішок з живої шкіри, в якому вода.

— Кватирант!.. Ідіть до себе, ідіть... Де Любка?... — враз грізно спитав він, — нема? — Не нада, Варка! Сlish, Варка, вонючка ти, топай суди, — гукнув він і вдарив ногою об двері.

Те, що я побачив у кімнаті, примусило мене одступити од дверей. Варка в одній спідній сорочці, розідраній од колін у кількох місцях, з голими грудьми, п'яна до того, що не в силі була сидіти рівно, грудьми лежала на шкоринках хліба й калюжі горілки на столі й робила руками так, наче хотіла щось пиймати в повітрі.

З кімнати несло потом, гарячим, нечистим, аж важким повітрям і чимсь кислим.

Герасим показав на неї рукою.

— Варка... Ги - ги... — Він спіймав мене за руку з наміром потягти в хату. Він був дужий і рука його була тверда, наче точена з кізілю, але він був п'яний.

Мені не важко було вирвати руку. Тоді він став осторонь, щоб не затуляти собою дверей і показав рукою на Варку так, наче з балкону показував краєвид.

— Пустіть мене в мою кімнату — сказав я йому твердо і подумавши додав:

— Пустіть, або я іду зараз по міліцію... Я маю деякі факти... за які вас по голові не поглядять...

І раптом Герасим потверезішав, він наче здригнувся й, ніби одсаплюючись після фізичних зусиль, промовив:

— Ідіть... а фактів нікотерих... Я тільки шутку хотів пустити для сміху... Він пропустив мене, обережно притулившись до стінки, наче боявся, що я торкнуся його живота.

Через хвилину він, дико ревучи, співав.

Закривши двері своєї кімнати, я почув, що спів чувся не через дерев'яну стінку.

Крізь неї чувся стогін... Той самий стогін, що був і вночі. П'яний спів Герасима було чути крізь двері, що виходили надвір. Здивований, я вибіг із хати.

— Та кімната, де живуть вони — переділена стіною. Там дві кімнати. В одній із них щось єсть...

Надворі, за кільки кроків від порога, мене зупинила рука Герасима. Тепер він був одягнений як слід.

— Моя баба спить, Любина... і ви лягайте спати собі... слиште.

Од нього несло, як од розкупореної пляшки, але я бачив — він силкувався володіти собою.

— Пустіть... — сказав я.

— Ідіть спати — сказав він мені.

Я знову налякав міліцією. Його рука пустила мене, як залізні тиски.

Вийшовши на вулицю, я швидко пішов просто до Любини.

В тіні за деревами нікого не було видно, але я знав, де вона. Любина лежала на траві, наче дівча, й плакала. Голова її була на колінах Хоми.

Вони злякалися мене. Вона стулила плечі, і все тіло її наче чекало, що ось-ось хтось вдарить по ньому нагаєм.

Але Хома ворухнувся. Враз він дико захрипів і підвівся. Я бачив, як метнувся його порожній рукав того, що він розмахнувся здоровою рукою. В цій руці був камінь.

Я одскочив у бік.

— Це не Герасим... Чорт... Чужий.

Любина встала. Очі її блищали, як чорні краплі. Хома притулив її до себе. Я чув, як колотилося йому серце. Він, плутаючись, неслух'яними словами розказував мені, що думав, ніби я — Герасим. Хома хотів розсадити голову Герасимові цією штукаю. Ще одна секунда й він пустив би цю штуку мені на череп, бо він думав, що за Любиною прийшов Герасим. Тепер він навіть пізнає мене і дуже радий, що череп цілий.

Хома хоче забрати Любину — й завтра вона вже не Герасимова.

А зараз у нього ця штука, бо вічно той гад, після Варки і всякої сволочи, шукає Любину, а Хому одгонить, як голодну собаку. І слухається Хома і йде, як слух'яний пес, бо у Герасима як не як — дві руки, а в Хоми ось що:

Він мотнув порожнім рукавом сорочки й ковтнув біль. Чогось було шкода цього гіганта з дитячою душею. Він мені подобався. Я взяв те, що він держав у руці. Це був важкий, фунтів у сім-десять, гострий шматок якоїсь породи, вроді залізної руди.

— На дура, на монатки... Провалювай хі-хі... і не появляйся. Чортові собаки.

Герасим цинічно сміється, і цей сміх котиться в пітьмі, як важкі свинцеві кульки.

Мені хочеться встати, повалити його, звернути йому шию як воліві і бити прямо по морді.

Він стоїть кілька хвилин, аж поки щезають на вулиці лайливі слова ображеної Варки.

Потім на вулицю іде й він. Він точиться, балакає з собою. Його хода і він сам нагадує оранг-утанга.

Хтось легко сіпав мене за сорочку. Розплющивши очі, я побачив Любину. Це вона будила мене на роботу.

— Вставайте... Вставайте... Герасима ще не було з ночі.

Вона говорить це з радістю в очах.

Але через хвилину очі її так само чорні і ховають все наче завіса.

Ці слова, незнайомий мені вогник в очах, і те, що вона будить мене — примушують чекати чогось од Любини.

Через хвилину я у сніях.

На дворі був Хома. Він радий, але в кишені в нього грудка руди. На вусах, бороді такого-ж кольору, як і ця порода, — проста одверта посмішка.

Герасима не буде днів зо три; тепер він п'є. А тим часом він забирає все Любинине й тікає з нею. Любина буде його жінкою. Ізнову щаслива посмішка на все лице.

Так посміхаються люди, що не ховають своїх переживань.

Герасимові вона була за жінку не по закону, бо жінка в нього єсть...

— Єсть?! — здивувався я, — значить Любина не жінка? Варка?..

Любина потягнула мене за рукав.

— Ні не Варка... — говорить вона мені, й губи її тримтять... Ви кинули - б квартиру і Герасим - би замучив мене. Ви гляньте — тут вона не всилі сказати й слова. Мовчки, швидко розстігнула гудзики на блузці й показала плече, вкрите синяками.

Враз вона заплакала. Хома підійшов, хотів узяти за руку, але лише махнув жменею.

— Брось ти... от охота... Ну брось, Люб... Чудачка: сміяця тепер, а вона сльози... Ех ти...

— Гляньте, дивіться, — сказала вона ще раз і закотила рукав на одній руці. Вся рука була в синяках.

— Так все тіло... Що-ж це — пустяки?..

Любина повела мене в свою кімнату. Я не помилився: там були двері в другу кімнату. Вона одчинила їх. Я нічого не бачив, але вже відчував, що там щось страшне.

Було зовсім темно. Несло прілою соломою, кислим немитим тілом, брудною, ніколи не митою одежею.

В кутку щось сиділо на соломі й стогнало. Я ще не міг нічого побачити. Що це? В кімнаті, схожій на порожній ящик, не було вікна. Любина широко відкрила двері. Сніп слабого світла впав на куток, але його було досить, щоб побачити все.

Я зупинився й захолов. Я хотів тікати, але хвилину не міг ні сказати слова, ні рухатись. Там на соломі сиділа людина, жінка, схожа на великого павука...

Це був один із тих феноменів, про яких я чув, але яких ніколи не бачив.

Голова цієї жінки була завбільшки з велику картоплину, довгобраз з поколупаним жовтим обличчям, як у горбатих. Вона вся

важила мабуть не більше як двадцять фунтів, і все тіло, од шиї до ніг, не переважало однієї чвертки аршина.

Сиділа вона нерухомо, трохи звисивши на бік голову — вона наче не могла вдержати її рівно — й дивилася вниз.

І більш усього мене здивували руки. Вони, по розміру, маїли нормальні долоні й пальці, тільки одна, ліва, була в крові. І ця нормальність їх до гидкого не в'язалася з розміром павукового тіла. Від пліч же тяглися не руки, а якісь кістки, обтягнуті в шкіру прутики. Вони були довгі, як у павука-косарика. Такі-ж непотрібно довгі були й ноги. Держала вона їх, як луговий коник.

Павук глянув на мене й простягнув руку, щоб я щось дав. На обличчі був вираз абсолютної безнадійності. Другу, закривавлену руку жінка держала на коліні.

Я щось хотів спитати, але Любина швидко потягла мене геть.

— Це його жінка... У нього документи на неї... Вінчані у церкві... — Любина була бліда й розповідала коротко.

Він возив її на базар і збирав багато грошей. Гроші пропиває.

Мотьці — так звали каліку — давали багато. Ніхто не пропустить, коли не злякається.

Любина-ж племінниця йому... Але це не вдержало Герасима. Одного разу він зборов її і потім жив з нею весь час.

— Ця Мотька балакати не може, ходити не може. Він запре її з очей, дасть води, сухариків, хліба житного, а вона й стогне.

— Але вона думає? Думати вона може? — спитав я.

— Думати?.. Не знаю... Мабуть вона думає — скінчила про Герасимову жінку Любина.

Хома дивився в землю. Враз він сказав:

— Звер Герасим... Несовісно він живе з цієї калічки. Кров! — Ви думаєте, чого кров? Шкура на руці заростає, а він обмотає полотном, воно присохне; тоді він і оддере, оддере, бо з кров'ю страшніше...

З ВЕСНЯНОГО ЗОШИТУ

1

Всім пахощам Аравії не змити
Того, що пробреніло раним - рано,
Що процвіло музикою в душі!..
Холодний вітре, бий у мерзлі вікна,
Скигліть, тополі, плачте, мокрі верби,—
А я пливу блакитною рікою,
І лебединий ключ по - надо мною,
Як парусами, крилами дзвенить.

2

Ще поки в деревах не бродять п'яні соки,
В ліщину ми йдемо, що гінко та високо
Росте при березі. Провалюючи сніг —
Вітрами зметений, на спочив він заліг —
Ми удлища гнучкі уважно вибираєм.
Сова, здійнявшись безшумно по - над краєм,
Пливе, округлено махаючи крилом,
Здійметься свічкою — і пада за горбком.

Ідемо. Голоси дзвенять, мов у криниці.
Нова - ж мелодія у дзенькоті синиці
Та крюки, що зняли вгорі веселий бій,
Нагадують серцям, що далі голубі
Небавом провесна вітрами розколише
І сині літери із - під снігів напише.

3

Одцвіло, як біла лілія,
Розлетілось, наче пух...
Я без мудрого Вергілія
У найнижчий схожу круг.
Скільки сонця в світі світиться,
Скільки сосон у лісах,
І які червоні китиці
На дівочих поясах!
Вірю: знову літо бджолами
І житами загуде,—
І мене в блакить із полум'я
Беатріче поведе!

4

Напливає вечір золотим припливом,
Смуток розпускає паруси багряні,
Догоряє місто — і в тумані сивім
Люди, наче хвилі в сивім океані.
То - ж куди підемо, все одно й те саме:
Скрізь побачить око у вечірнім світлі
Город, що розлився тьманими огнями,
Чи огні, в заливі тьмяному одбиті.

5

Коли дзвенять черешні
В медовому цвіту,
Узори нетутешні
Із цвіту я плету.
І щось бадьоре сниться —
А може то ява —
Немов лице, в криниці
Одбившись, ожива.
Земля тримтить у млості
І ронить пелюстки,
І невідомі гості
Злітають у садки.
І думка стала словом,
І в поглядах — пісні,
Коли в цвіту медовім
Черешні запашні.

6

По теплому дощі вгрузають босі ноги
В м'яку, живу теплінь піщаної дороги,
І ловлять гострий дух недавньої грози
Людина, звірина — і парості лози,
Ген-там розкидані на вогкім узбережжі...
Тополі навкруги здіймаються, як вежі,
І гайвороння з них обтрушує росу...
Чи-ж не стомлюся я? Чи вірно донесу
Це щастя юних днів — в-останнє, може, юних, —
Цю пісню радости в занадто тонких струнах?

7

Тут виросте тютюн. Бач: соками багата,
Земля насичена і вогкістю й теплом,
А в літні дні його та груша затіняти
Широким буде рукавом.
Коли-ж він виспіє, коли вітри серпневі
Напоють свіжістю прив'ялені листки, —
Як буде весело поглянути курцеві
На жовті, наче віск, прозорчасті низки!

І. ДНІПРОВСЬКИЙ

* * *

Не на майдан, не на редут
І не під любий плач інтимний —
Я знаю: жертвою впаду
На шлях засніжений і димний.
І може то як-раз тому
Люблю я тіні вечерові,
Коли пливуть річки у тьму
Такі задумано-багрові.
І мак, що ясно на полях,
На жито точить кров незриму,
Немов салдат упав на шлях
І до землі припав грудима.
Не знаю сам — чому люблю
Вмирання, вечір, вітру клони.
Я знаю: жертвою впаду
На голубу чиюсь долоню.
І десь долине черногуз
На болота повз горб упалий,
А мій розтерзаний картуз
Замотиляється на палі...

О. СЛІСАРЕНКО

ОСІНЬ

В біблійних теренах полян
Заплутались іржаві ниті,—
Сивизна ранньої блакиті
І багреці жовтневих ран.
Збирайтесь, сміливі ловці,
Годуйте пси, лаштуйте зброю,—
Осінні звірі за горою
Заплуталися у сільці...
З кушів женуть плямисті пси
На мене фантастичних звірів,
І бачу я на рижій шкірі
І заворожені ліси,
І кіновар засохлих ран,
І холод жовтої одежі,
І блиск згасаючий пожежі
На тлі розтерзаних полян.

П. КОСТЕНКО

ВУЗЛИ

Коли Кость Смуга вертався, після праці в тресті, додому (разом з товаришем Миколою Лозовським) — їх наздогнала на вулиці, сестра Лозовського — Марія, нова співробітниця в тресті.

Привітавшись з Костем і виявивши іронічно невдоволення з того, що менші співробітники ніколи не можуть закінчити працю та вийти з тресту в один час з „відповідальними“, вона почала жваво, сміючись, оповідати про те, як її допитували в комісії для перевірки радянського апарату.

— Се-те... А тоді: „Микола Лозовський ваш брат?“ Кажу — брат. „А чи не по його протекції ви попали на працю в трест?..“ А чим я винна, що ти мій брат. Адже я без твоєї допомоги одержала цю посаду. Так і кажу їм. Та й працюємо ми в різних відділах. Голова комісії, знаєте-ж — якийсь робітник, симпатично подивився на мене. Ну, думаю, кінець. „Соціальне походження?“ Батьки інтелігенти, — відповідаю. Скінчила гімназію. До політичних партій не належала, з білими не працювала; весь час працюю в радянських установах і так далі. Пройшло. Запитали, чи не живу я на твої кошти... От ще чудаки: мабуть, ніяк не хотіли припустити того, що я, хоч і жінщина, але можу бути так само самостійна, як і ти, чи взагалі жінщина. Кажу: живу на власні зароблені гроші, не одержую від тебе жадної допомоги і не потрібую її...

— Інтересно, як вас сповідали, — пожартував Кость, зацікавлений не стільки змістом розмови, скільки тим запалом та безпосереднім переживанням, з яким оповідала Марія.

— Ви думаете все? — відповіла на репліку Марія. — Де там! Найцікавіше далі... Несподівано голова комісії питає: „Ви були одружені?“ Була — відповідаю. „А чого ви розійшлися з чоловіком?“ От тобі, думаю, запитання. Як — чого? Розійшлась та й усе. Тоді він знову: „Він був комуніст?“ Кажу — так, був комуніст. „А чи не тому ви розійшлися, що він був комуніст? Може вам це не подобалось?“...

Марія на момент немов би замислилась і зробила непомітну павзу. Лозовський вголос реготав з сестриної пригоди, а Кость Смуга заінтересовано попитав:

— І що-ж ви на це?

— Та що-ж я на це? — перепитала Марія, втрачаючи веселість та жвавість. — Я-ж знала, що він комуніст, — відповідаю, — і не побоялась одружитися з ним... Ну, а потім виявилось, що ми одно одному не пара, не зійшлися вдачею... От і розійшлись... Смішно все це... Правда, смішне запитання? — звернулася вона до Смуги.

Кость протяг невиразне „да-а“ і пильно глянув на Марію, немов шукаючи відповіді на свої невиразні запитання в її зовнішньому вигляді. Лозовського, здавалося, вся ця пригода сердечно тішила. Він положив руку на плече сестри, злегка жартовливо пригорнув її на момент до себе і звернувся до Смоги:

— Ти не знаєш, як вона була одружилася, а після розвелася? Інтересна історія. Жила вона весь час у Вінниці (ми-ж звідти родом). Коли одного дня несподівано одержую від неї листа з Катеринослава. Що за штука! „Дорогий братіку! Я побралась з Теньою, він одержав посаду в Катеринославі, і ми тепер живемо тут“. От тобі й на! Ну, одружилась то й одружилась. Шкода, що на весілля не покликала. Жінка написала, щоб обов'язково взяла за куму. Коли оце, щось зо два місяці тому, приходить знову новина: повна переміна декорації! Розійшлася з чоловіком і збирається до нас — шукати тут праці... От-так наші!.. А тепер сповідається...

— Ти отак хто зна й чого про мене нарозказуєш, — запротестувала Марія. Але Лозовський все ще жартував.

— Не хочеш признатися, сестричко, що дала промах! Признайся, не бійся. Тепер маєш практику і вдруге будеш обачніша. Правда?

Кость Смога і собі почав жартувати. Закортіло подражнити миле обличчя, тонкі чорні брови над бистрими очима. Почав питати: з ким Марія хоче одружитися вдруге? якого саме товариша вона собі шукає і чи дуже вередлива? Які квіти їй подобаються більше: троянда, гвоздики, чи нарциси, бо, мовляв, він хоче їй подарувати. Марія пустувала, а щоб Кость Смога не дуже то вже дражнивсь з неї, погрозила, що розкаже Палазі — дружині Костевій — як він залицяється до неї, Марійки.

Коли прощались на розі, Кость Смога міцно стиснув Марії руку, заглянув їй на момент в очі, обвів поглядом всю її постать і сказав, сміючись:

— А чи знаєте ви, Маріє Олексіївно, що ви дуже схожі на запашну гвоздику?

Сталось так, що Смоги й Лозовські зняли собі, поблизу міста, дачі в одному дворі. Знайомість між родинами переходила в приятелювання. Раз-у-раз збиралось чимале товариство: до Лозовських і Смог приєднувалась власниця дачі — старенька Ординська, удова, заходив хтось із знайомих, найбільше Марійчиних, — особливо у дні відпочинку. Тут-же імпровізувалися немудрі розваги, точилися оповідання, організовувалися прогулянки до лісу (двадцять хвилин ходу), відбувалися жваві дебати на теми сучасного закордонного суспільного життя. Навіть старенька Ординська, що ніколи не знала достометно особистого складу жадного сучасного їй царського міністерства в колишній Росії, мала власну думку про Макдональда в Англії, Ерію у Франції, Мусоліні в Італії. Розмов на внутрішні політичні теми уникали. — „Для чого нервувати оден одного? — говорила Дарія Івановна, дружина Лозовського. — Та й набридли всі ці ціки, вуціки, виконками, каерка, чистки та скорочення“. — Але такої конституції не завжди додержувались. Не раз хтось випадково або й свідомо знімав дражливу тему, чіпав за болючу струну, і тоді все товариство починало сперечатися

й хвилюватися. Дарія Івановна забувала в таких випадках про свої добрі наміри, втручалася в розмову і через якихось п'ять-десять хвилин перетворювала її, за підмогою когось з присутніх, в бурхливу, пристрасну суперечку. Старенька Ординська правила, в таких випадках, Дарії Івановні „за масу“, а сама Дарія Івановна виступала за „лідера“ тої маси і лаяла комуністів і соціалістів (вперто не хотіла визнавати між ними різниці, не зважаючи на „предметні уроки“ чека і депеу на цю тему), ганьбила радянські порядки (а особливо непорядки); згадувала про колишнє, передреволюційне життя, про колишній побут, як про щось ідеально-недосягнене. Старенька Ординська стверджувала правдивість кожної тези, кожного постулату, виголошеного Лозовською, тим способом, що досить жваво совалась на стільці, швидко дихала, похитувала головою, ойкала і докірливими очима оглядала всіх присутніх. Микола Лозовський все переводив на жарт; переконаний радянець, він проте в політичну роботу не втручався і працював як інженер-фаховець. Реакційно-монархічні переконання Дарії Івановни, здавалось, його зовсім не турбували: так, немов-би Дарія Івановна лише на словах була заклятою контр-революціонеркою, а на ділі—чимсь зовсім иным. Діти їхні—два хлопці—виросли під цим постійним перехресним впливом батька й матери, і Лозовський мав повне задоволення з такого виховання: вплив його і Дарії Івановни немов нейтралізували один одного, через що діти розвивалися зовсім „самостійно“; не ходили до церкви, здавалось, не мали й натяку на релігійні настрої; не менше одного разу на тиждень були биті або били когось з товаришів у трудовій школі; чогось там навчались в школі за якоюсь там комплексною методою (ця метода і взагалі порядки радянської школи сиділи в печінках Дарії Івановні: що-дня вона питала хлопчиків, що їм „задано“ в школі для вивчення вдома, і що-дня одержувала веселу відповідь: „нічого“).—Палазя, дружина Кості Смуги, завжди виступала як „центристка“: злегка збивала твердження Лозовської, обережно змагалась до того, щоб хоч на ступінь посунути вперед „маси“—стареньку Ординську, притримувала Марійку, щоб легковажно не забігала вперед, в суперечках більше натискувала на етику, мораль, свідомість, гуманізм. Прихильно ставилась до Лозовського й частенько підтримувала його веселий сміх. Хтось під час одної суперечки на внутрішні побутові теми назвав її „Макдональдом“ і це прозвище так за нею і залишилось.

Звичайно такі суперечки так само швидко вщухали та забувались, як несподівано й виникали.

Але одного разу дійшло таки до доброї сварки. Почалося, як це частенько траплялося, з Марійки. Надвечір, коли всі сиділи за столом і пили чай, а бабуня Ординська з захопленням оповідала про якісь свої пригоди за молодих літ („не без того, що і впаде тобі хтось в око, забудеш на хвилину свого чоловіка і заб'ється серце до чужого: але на все треба знати міру, треба не забувати про пристойність“),—прибігла, як вітрогонка, Марія і, заливаючись від сміху, вибухла:

— От історія, так історія! Знаєте Тупала, чоловіка Насті Даниловни? Не знаєте? Та знаєте-ж бо! Пригадуєте, як зимою в держдрамі Микола знайомив нас з ним і з його дружиною? Ви ще тоді лаялись...

— А-а-а!.. пригадую, пригадую, — нарешті пригадала Дарія Івановна. — Це той, що платить якійсь дівці на байстра? Як-же, пригадую, пригадую...

— Ну, то що? — звернулися всі до Марії.

— Уявіть собі! Наздогоняє мене сьогодні на вулиці Катруся і каже: „А ти знаєш, що наш Тупало викинув? Вже другій дівчині буде платити „аліменти“: комсомолка Ганя — машиністка з банку — вродила від нього дитину. „От історія! Та що цікаво, так це те, що вона хотіла зробити аборт, просила у нього грошей, скаржилася у місцьком: нехай примусить дати гроші на аборт, а він грошей не дав і сказав, що хоче, щоб Ганя вродила дитину... Тепер в банку тільки про це й балакають. Жінка його приходила й лаялась, погрожувала, що поб'є Ганю. Та її підняли на сміх... Радяться, як відбути уводина і яке ім'я дати дитині. Я просила Катрусю поради дати дівчинці ім'я — Марлена. Правда, гарно? Маркс-Ленін — Марлена, Марленочка...

Всі дами сполошилися. Хоч подія, як на радянський побут, і не була якоюсь екстра-надзвичайною, проте на всіх справила сильне враження. Дратував і захоплено-веселий тон, яким оповідала Марія.

Дарія Івановна покинула чай і з надзвичайною експресією кинула: „сволоч!“ Вона, хоч і скінчила в свій час інститут для „благородних дівчиць“, проте любила висловлюватися зовсім не по-салонному. Бабуня Ординська закліпала очима і заковзалась на стільці. Палазя заявила серйозно, що це розбещеність. Лозовський реготався на весь двір. Кость зауважив, що Тупалові доведеться скрутненько з трьома жінками, але додав, що якимось вивезе. Але його миролюбний тон не вніс заспокоєння. Старші дами кликотіли гнівом. Дарія Івановна доводила, що таких, як Тупало, треба тягти на шибеницю; заявила, що вона, будучи в становищі Тупалової дружини, повипікала би обом „дівкам“ очі сірчаним квасом (нехай не чіпають чужих чоловіків), — а Тупала, цього негідника — задушила б власними руками. Палазя намагалась переконати Лозовського і Костю, що полова розбещеність, неупорядкованість полових зносин набирає в радянській дійсності суспільно-небезпечного характеру, що партія мусить викидати таких членів зі своїх лав, а суспільство повинне бойкотувати їх. Нарешті, виступила старенька Ординська і звела розмову на лайку. Повівши невдоволеним поглядом по Лозенкові та Смузі, вона спинилась на Марії і неприязно, вороже кинула до неї:

— А все через таких, як ви!.. Міняєте чоловіків що два місяці, мов ті рукавички... Чого регочетесь, коли плакати треба? Втішаєтесь з вашого паскудника, Тупала...

Марійка образилась:

— І чого це він „мій“? Чого ви напались на мене? І що вам до мого особистого життя?

— Яке це ваше особисте життя, коли ви отаким о-со-бистим життям порядним людям жити не даєте, руйнуєте сім'ю, розбиваєте щастя матери, дітей?!

Дарія Івановна накинулася на свого чоловіка:

— Чого регочешся? може похвалюєш такого мерзотника? Ще й познайомив мене з ним: „Інтересна людина“... Хороших приятелів маєш! Тебе так і тягне до таких, як Тупало...

Лозовський виправдувався. Зауважив, що то не він, а вона — Дарія — назвала Тупала „інтересним“ і попрохала познайомити з ним. Дарія Івановна протестувала і лаялась.

Смуга, щоб припинити сварку, надумав надати розмові загального характеру.

— Та хто-ж похвалить такі вчинки? Хто буде боронити таких, як Тупала? — почав він. — Але не треба перегинати палицю і в другий кінець... От бабуня напалась на Марію Олексіївну і даремно. Бабуня мислить і сьогодні ще так, як мислила Пушкінова Татяна сто років тому: „Но я другому отдана и буду век ему верна“. Може для тих часів і було це мудро, а тепер з такої морали тільки сміються. Та инакше й бути не може. Моногамна родина навіть в буржуазному суспільстві пережила себе; всюди буржуазна моногамія зм'якшується чужолобством та проституцією. А у нас жінка — рівноправна з чоловіком громадянка. Повільно вона дійде не лише до політичної, але й матеріальної рівноправності, і то не на старому ґрунті права приватної власності, а на основах нового, колективістичного побуту, що звільнить її від обтяжливої домашньої роботи, від кухні й прання. У нас вже знищено багацько з того, що примушує до моногамної родини, що віддає жінчину в фактичну рабську залежність від чоловіка. Не дивно, отже, що жіноча молодь наша вже инакше дивиться на подружнє життя, на відносини з чоловіками, ніж дивились і дивляться ще старші. Наша жінка може думати про те, щоб дозволити собі керуватись у своїх відносинах до чоловіка лише почуттям симпатії, товаришеским співжиттям та співробітництвом, а не феодальною чи буржуазною мораллю, не почуттям і фактом невольничої залежності від чоловіка. Зі знищенням буржуазного ладу мусить зникнути і практикована буржуазією купівля жінок, узаконена в формі шлюбу... От і Марія Олексіївна, коли-б не пролетарська революція, одружившись раз, так легко не порвала-б немілого їй подружнього пожиття, як це зробила тепер, — не порвала-б, бо, побоюлась-би людського поговору, бо могла-б за такий „злочин“ залишитись без праці, втратити повагу свого оточення. А тепер, подивіться на неї: вона навіть забула про свій невдалий шлюб, і крім бабуні, ніхто, здається, й гадки не має обвинувачувати її за це...

Марії здавалось, що це говорить не Смуга, а вона сама, бо це були її думки, її почуття, лише втілені ним — Костем Смоугою — в слова. Здавалось, вона не чула заперечень Дарії Івановни, протесту бабуні Ординської і заглибилась в своє недавнє минуле, спинилась на тих змінах в настроях, в переконаннях, у всій вдачі, яких непомітно для себе зазнала за роки революції. Слова Кості Смоуги, що коли-б не революція, була-б Марія зовсім иншою, запали глибоко десь в позасвідомість.

В гімназії вважали Марію за спокійну, замкнену, серйозну дівчину. Вона любила самотність, за це називав її тато „блукаючою зіркою“. В старших класах належала до гуртка учениць, що не захоплювались танцями та иншими забавами, а натомість намагались студіювати суспільні науки; обмірковували важливі етичні проблеми. Марійка все дошукувалась ґрунтовної відповіді на питання: що сильніше — розум чи почуття? Думала про толстовську мораль непротиривлення злу, про абсолютну вартість людської особистості, людського життя,

намагаючись зв'язати все це з неясними революційними ідеями. А після гімназії, переживши в „анабіозі“ (як сама про це говорила) роки світової війни, вона, під час революційної завірюхи, несподівано для себе переродилась: звідкись найшла на неї оця, трохи дивна, зовнішня веселість, оця небувала легкість у світосприйманні. А після невдалого „дебюту“ з одруженням ця легкість і веселість не то що не зникла, а навпаки, — зробилася ще буйніша.

Тим часом суперечка точилася далі. Принциповий ґрунт, що на його звів мову Смуга, не зменшив інтересу до теми та запалу дам.

— Але ти, Костику, забуваєш про діти і ще про деякі подружні обов'язки, — переконувала Смугу Палазя. — Ти думаєш, — Тупало доведе своїх збірних дітей до пуття? Будь певен: не доведе. Не буде з його дітей добрих громадян. А з дівчатами — цими ніби-то покритками, ніби-то жінками — що буде? Ти не можеш запевнити, що все буде гаразд. Ти береш справу надто загально, і тому твої міркування не переконують.

— Та я-ж не похвалюю Тупала, — відповідав Кость. — Але беручи справу навіть зовсім конкретно, немає підстав для такого гострого засуду та побоювання. На лихий кінець всі Тупалові діти виростуть в дитячих захоронках і вийдуть з них добрі громадяни.

Остання думка знову обурила Дарію Івановну:

— І що ви говорите, Косте Петровичу? Так немов-би казки дітям оповідаєте, або десь на зібранні дурних „делегаток“ доповідь робите. Ви чекаєте від цих задріп (так вона називала комуністів-робітників) громадського виховання дітей, раю на землі. А хіба ви вже забули, як матері божеволіли з голоду і їли своїх дітей? Хіба забули, як ми всі голодували, як торгували на базарі водою? Хіба ви не бачите, що й тепер ми животіємо, а не живемо? Ви сподіваєтесь від цих безштанків, що ходять виснажені, замурзані й злі од того, що вже не мають чого грабувати, ви чекаєте від них чуда? А хіба ви не бачите зграй голодних безпритульних дітей на вулицях міста, що втратили зовсім образ людський й кидаються на людей, мов ті вовченята?.. Чому-ж ви не берете їх в дитячі захоронки і не виховуєте з них „добрих громадян“? Чому дивитесь мовчки, як множаться суспільні покидьки, як ростуть дикуни й злодії?..

Дарію Івановну підтримала Палазя. Бабуня Ординська чула надзвичайне вдовolenня з виступу Дарії Івановни. Лозовський на якийсь момент зробився серйозний. Здавалось, Кость був битий. Підохочена успіхом, Дарія Івановна надала мові ще більшої гостроти. Тупало був комуніст, і вона користалася з цього, щоб оганьбити всіх комуністів взагалі. Її тонкі білі губи тримтіли, і з гострих очей вибухала стрілами ненависть і злоба; худорляві руки виразно жестикулювали. Марія пробувала перечеити, але Дарія Івановна гостро присадила її. Розмова починала набирати неприємного характеру. Тоді Лозовський встав і скомандував „припинити дебати“ та збиратись до лісу, „на пеньки“. Дарія Івановна захоплено намагалась вести балачку далі, але ніхто вже не слухав її. Лозовський взяв за руку Палазю, а Марія — Костю, і всі побігли до лісу.

Дарія Івановна залишилась прибрати з столу та укласти дітей спати. На небі вплив місяць.

Приємно сидіти погожого літнього вечора на горбку, край молодого лісу. Око тоне у високій синьо-голубій прозорій глибині. М'яжке теплувате повітря лоскоче і пестить ніжно, жартовливо, мов молода мати першу укохану дитину. Ліс — зблизу зелений, а далі темно-синій кличе, тягне до себе, чарує незаними пригодами, невичерпаною силою. Шовкова травиця на горбку, розкидана тут і там пахуча м'ята, соромливі ромашки, сині волошки нечутно наспівують своїми тонкими польовими пахощами й ніжними фарбами про радість буття. Непомітно сутінки переходять у ніч.

Ясний місяць на небі, в товаристві красунь-зір, починає щедрою рукою обсіпати землю сріблястим промінням, заграє мінливими переливами на зеленому листі молодняка, обкутує прозорим серпанком кожне стебло, кожний кущик на землі. — Тоді можна годинами лежати горілиць і вдивлятися в космічні простори, не помічаючи, як пливе час, забувши про щоденні життєві турботи.

Тут, на узліссі, годинами просиживали що-вечора Смоги й Лозовські. Тут ущухали політичні пристрасті, побутові суперечки. Тут розмова лилася спокійно, повільно, інтимно.

Марія раз-у-раз сідала коло Кості. Оповідала, немов найближчому другові, про свої настрої й думки, про пригоди на роботі, про прочитану книжку, про колір волошок і аромати м'яти. Або слухала мову Кості — просту і таку змістовну, близьку, рідну, зрозумілу.

Минуло всього кілька тижнів, а Марії здавалось, що вона знає Костю вже з давніх-давен, з молодих дівочьких літ. Їй здавалось, що нарешті вона зустріла свою „мрію“, знайшла того, кого шукала так довго. Її тіло немов би напружилось; заховані в ньому струни натяглись; груди налились буйним, животворчим теплом; з промінистих очей вибухала пронизуюча, ваблива енергія. В голосі, в рухах, у всій постаті з'явилось щось нове, небувале-гармонійне і радісне. Невикористана сила, досі приспані інстинкти опанували Марію. Того не помічаючи сама, вона почала придивлятися до ліній свого тіла, до очей і брів; вперше помітила, що очі її можуть переливатися кольорами морської хвилі, що смарагдові камінці в кульчиках гарно прикрашують її голову, що вона має прегарні хвилясті чорні коси, що їй пасує сине та біле, більше ніж вишневе. І перед цим вона визначалась певним смаком, що-до вбрання, але тепер їй закортіло надати живого вигляду кожній дрібниці туалету, кожній складочці сукні, блузки; захотілось примусити все це промовляти, діяти, а не лише спокійно, пасивно лежати на її постаті, грудях, руках. Несвідомо для себе самої, вона напружувала всю свою силу, всі свої здатності, щоб заінтересувати собою Костю. На допомогу покликала інстинкт плекання улюбленої істоти. Марія досі була переконана, що з неї не може бути доброї господині і дбайливої дружини. Неохоча була до кухні, не знала смаку в творенні хатнього родинного затишку, не любила пришивати гудзі до білизни, не вміла ані шити, ані вишивати. Тепер все це кудись полетіло в безвість. Не задумуючись над причинами й наслідками, вона поставила в своїй уяві його — Костю — на стан „беззахисного створіння“, а на себе поклала „святий обов'язок“ — доглядати, захищати і плекати його. За столом турбувалась, чи смакує Костеві справа; коли після дощу тяг з лісу вогкенький вітрець, виявляла

побоювання, щоб не застудився; коли Костеві траплялась якась неприємність, щиро разважала його, виявляючи несподіване знання його настроїв, переконань; коли, нарешті, сиділа вечорами коло Кості на узліссі, хотіла положити його голову собі на ноги, хотіла дивитися в любі карі очі, пестити і милувати його.

Тут, на узліссі, на зеленій траві, в місячнім сяйві, непомітно розповіла вона Костеві про все своє життя: про дитячі і дівочі літа; про того, кого, здається, любила і мабуть була-б побралась, коли-б не загинув був на війні: про батька і матір, братів і сестер; про те, як вона весь час шукає собі на дружину товариша розумного, чесного, щирого; про те, як вона „так довго і так уперто не хотіла нікого знати“ і як, нарешті, одружилась і помилилась, як ходила вдруге до загсу, щоб розлучитися, — щоб визволитися від незрозумілих, чужих любовних пестоців.

А Кость слухав хвилюючу мову Марії, ріднився з її думками, почуваннями, вдивлявся в її вабливі очі, відчував близькість западного тіла, тягся до її грудей, хотів розплітати і заплітати її чорні, хвилясті коси. За дружину свою Палазя немов забував, хоч і сиділа вона тут же, збоку, хоч і перекидався інколи словом з нею.

Палазя помічала неприховану симпатію Марії до Кості, але не надавала тому значіння. Коли Марія, за столом, клопоталась за Костю, немов перебираючи тим самим на себе „обов'язки“, що лежали на Палазі, Палазя жартувала: „Потурбуйтеся, Марійко, за нього, а то він, бідний, не доїсть і не доп'є“. А на узліссі, коли бачила, як Марія горнеться до Кості, не раз, сміючись, кидала: „Ой, не дуже горніться до Кості, бо ще закохається“. І тут же про себе думала: „На мого Костю можна задивитись. Такого не всюди знайдеш. Нехай. За Костю нічого боятись“. Та й інші не звертали уваги на заприязнені відносини між Костем і Марією, бо знали Костю за людину спокійну, витриману, вірну своїй дружині.

Та літні ночі на узліссі робили своє діло. Одного вечора трапилось так, що в лісі зійшлися Марія і Кость лише вдвох. Кость рвучко підійшов до Марійки, обхопив стан її своїми руками, притиснув всю її до себе і впився в неї сп'яняючим поцілунком. Солодка знемога розлилася в грудях Марійки і звялила її всю. Без тями вона пригортала його до себе, вкривала всього поцілунками, заглядала в безодню його очей, промовляла слова палкого, жагучого, щирого кохання.

Марія кохала вперше.

*

Кость пив своє щастя з Марійчиних уст, не здаючи собі справи з того, як глибоко захопила його приязнь до неї. Аж коли під кінець літа примушений був він залишити її, від'їзжаючи в службову командировку, гостро відчув він, що важить в його життю Марія.

Коли прощався з Марією, від'їзжаючи на двірець, мав добрий настрій, жартував, стискаючи Марійчину руку. Та як сів у вагон, і швидкий потяг рвучко поніс його на Одесу, в настрої відбулась раптова зміна.

Стоячи у вагоні біля вікна і вдивляючись в розлогі українські степи й зелено-білі села, в людські постаті на полі, вкритім копами, в

голубе небо й білі хмарки, — Смуга не міг одірватись думкою від Марії. Швидка зміна краєвиду, вражіння від плідного степу, від погожого, задумливого літнього вечора навiali на його гострий сум, що знав він його всього лише кілька раз за все своє життя.

Щось подібне між цим погожим тримтячим літнім вечором, між цим багатим, стиглим полем, між цим вечірнім задумливим, глибоким голубим небом, між цією швидкою зміною прегарного краєвиду і Марією відчував він. Все біжить перед очима, немов поспішає кудись у безвість, у небуття. Ідуть, спішать, минають і літа Марії. Їй вже під тридцять років. Але що дали їй ці роки, ця найкраща пора її віку? Хіба вона не могла використати краще, змістовніше свої молоді літа, меткий розум, щире серце? Смузі жаль молодого віку Марії, жаль років, годин, навіть хвилин, змарнованих, пережитих нею не з ним.

На задумливому чолі його лягла тонка, гостра смужка. Очі немовби перестали помічати стигле поле, стерню, людські постаті на полі. Здавалось, він вдвлявся в те неозначене, таємне, що зветься буття. Внутрішнім зором окинув своє перейдене життя. І на суворому суді здалось воно йому не таким вже й змістовним. Ось вже третій рік, як він живе поза партією. В роки громадянської війни Кость забував про те, що він, Кость Смуга, — окрема індивідуальність, і знав, відчував лише одно, що він — частка великої революційної маси, що він член партії (спочатку — соціал-демократ, а потім — більшовик-комуніст). А коли стихла жорстока класова війна, коли прийшов неп, — прийшла і втома, знесилення, апатія. І Смуга механічно вибув з партії. З великим болем опинився комуністом поза партією, немов на роздоріжжю. Сам не здавав собі справи: чому зробив так, а не инак, чому знову не стає в партійні лави. Не цурався роботи й поза партією. Трестові віддавав сили, не жалуючи себе, пам'ятаючи про важливість господарчого фронту. Викладав політичну економію в радпартшколі. Писав у газеті. Але все це було немов-би не те. Дивився на втомлених від праці робітників, на їхніх замучених роботою жінок, на жовтих, худорлявих дітей і ледве стримував крик гострого болю: „не те! не те!“ Чувся немов-би винним перед ними за щось. Чув нестерпний жаль на когось невідомого за несправджені надії. Гнав від себе цей жаль і намагався не піддаватись таким настроям. Та от тепер, коли швидкий потяг стрілою летів уперед і сутінки оповивали поле, сумні думки хмарою насунули на нього й опанували його.

... Ось і волосся на висках якось непомітно зробилось шпакуватим, засріблилось. Минає найкраща пора віку, а він не чує вдовolenня з пережитого. Немов і не було радощів, страждання, горіння; немов не було й немає друзів...

Коли у вагоні засвітилась електрика, Смуга, щоб одігнати надокучливі сумні думки, почав перегортати збірку оповідань А. Шніцлера, куплену в кіоску на двірці. Натрапив на оповідання: „Останнє побачення“. Почав читати. Дивна річ! Немов-би Шніцлер підглядив моменти з життя Смуги, відчув його настрої, довідався про його приязнь до Марійки і занотував все це в своєму оповіданні. Але як неприємно і важко закінчилась вся ота історія у Шніцлера. Невже й його приязнь до Марійки буде мати такий неінтересний, неприємний кінець... Костю огорнув якийсь неспокій. Може в цей момент, коли він читає оце

оповідання, його Марійка, точнісінько як і Ганя в оповіданні, конає в передсмертних муках? Може і він бачив Марію в останнє?..

— Чорт знає що! — перервав Кость думки і скочив на ноги. — Чорт знає що! Так можна дійти хто знає до чого!

Але нервова система в напруженню працювала далі й гнала одну за одною, роєм невеселі думки. Кость знову ліг, щоб заснути. Колеса одноманітно відбивали такт. Думки почали плутатись, тратити на гостроті, блідли, а замість їх повставав в уяві яскравий образ Марії і її прегарне, округле чоло, її напружені груди, привабливі рухи теплих рук, соковиті вишневі уста, лінії молодого, запашного, буйного тіла. Стояв в уяві і непереможно тяг Костю до себе.

В Одесі Кость не міг зосередитись на праці. Обслідування місцевої контори тресту йшло мляво, принаймні проти того темпу й сили, з якими проробляв він таку роботу раніш. Гарне, європейське місто, пустотливі місячні ночі, садки, вілі, чарівне море — все це немов-би змовилося проти Кості. Вечорами й ночами не сиділося в конторі; не хотілось шпортатись у справах, аналізувати, підраховувати. Тягло на море. А коли йшов Французьким бульваром, коли сидів над морем, здавалося йому, що срібне місячне проміння нікого так гарно не вбрало-б у свої прозорі шати, як Марію; що ніхто не зміг-би так натурально, так гармонійно злитися з сутінками ночі, з пустотливим, жартовливим повітрям, як Марійка. Здавалось, що пишні садки і прекрасні, воскресаючі з руїн вілі ще покращали-б, ще пишнішими стали-б, коли-б повз них, серед них пройшла Марія. Здавалось, що блискучі, темно-сині хвилі моря, граючись з місячним промінням, перетворились-би в живі істоти під поглядом її очей.

І Костю непереможно тягло до Марії. Він намагався думати про щось інше, але не міг. Пробував іронізувати над собою, над своїм настроєм: — „Кость, не кисни! це тобі не до лиця. Ти-ж не юнак. Хто тобі повірить? Дивись на справи простіше. Адже маєш звичайнісіньку пригоду, що їх ти бачиш що-дня. Не дури себе, що не можеш бути без Марії й тижня“. Але іронія була немічна й полохливо тікала перед настроєм, що заволодів Смоугою всевладно.

Дні минали якось незвичайно, немов у сні.

*

Смуга повернувся з командировки не на дачу, а в місто. Палазі не було вдома. Вона — як те й було умовлено, поїхала з хлопчиком Юрасем (улюбленцем Кості) до рідних, на Полтавщину, погостювати. Кость мав розв'язані руки. Того-ж дня, увечері, він був у Марійки. Забув про все і пам'ятав, відчував лише одне, що вона — Марія — коло нього, що вона в його обіймах, що вона непритомніє від його жагучих поцілунків, що від неї переливається в нього, мов з якогось чарівного джерельця, надзвичайна життєва сила, бадьора, радісна енергія.

— Ой, Костику мій любий! Ти не знаєш, як жалкувала я, що ти поїхав, — сміючись сама з себе, оповідала Марія. — Я нарікала на себе, чому не затримала тебе, не одмовила їхати в командировку. — Тепер мені смішно про це згадувати... Правда, смішно? Але тоді я твердо

рішила: нехай було-б це негарно, нехай ти здивувався-б, а може навіть розгнівався-б на мене, але я мусіла тебе не пустити, ти мусів залишитись зо мною. Я-ж на тебе навіть ще не надивилась, я-ж тебе ще навіть не націлувалась, я-ж тебе ще не наслухалась... Кожної хвили, кожний момент я хочу тебе бачити, відчувати...

Кость голубив Марію. Захоплювався все більше красою її тіла. Що-дня, після праці, спішив до неї. Радів з близькості до неї, без кінця говорив їй гарні, милі, дорогі слова, від яких Марійка вся бралась полум'ям.

— Марійко! Коли я дивлюсь на твої груди, коли я голублю їх, цілую і впірнаю лицем, очима в них, я думаю: коли-б мистець хотів втілити в яскравім образі ідею невмирущого буття, ідею радісного, буйного життя, він мусів-би виліпити чи намалювати груди прекрасної жінки, твої груди, люба, кохана Марійко, — сказав одного разу з захопленням Кость.

— Костику, ти говориш дурниці, — заперечила, сміючись, Марія.

— Ні, не дурниці! Подивись сама на себе: хіба ти не помічаєш, що від тебе б'ють промінисті хвилі життя, що кожен твій рух голубить і пестить, що очі твої заливаються щасливим сміхом!..

Марія скочила на ноги. Кость говорив правду.

— Так, це правда! З того часу, як я знаю тебе, я немов-би квітну. Я почуваю, що немов-би росту, тягнусь, як та квітка до сонця, буяю... Я почуваю, що якась життєва сила переповнює мої груди, всю мене й ллється через край і вливається в мого коханого, любого Костика... Я ніколи не думала, не сподівалась, що я здатна, що я зумію так сильно, до забуття любити...

І кинулась знову до Кості. Стала перед ним на коліна, взяла його голову в руки і зацілувала.

— Костику любий! Це я для тебе квітну. Це все твоє. Я вся твоя... Я люблю, люблю тебе...

В тресті товариші й товаришки у праці звернули увагу на зміну, що зайшла в настроях і поведженню Марії. Мужчини жартували, кажучи, що вона не дає їм спокійно працювати, що її очі ведуть себе непристойно: заглядають „в душу“ і хвилюють. Товаришки заздро констатували, що Марія „прекрасно відпочила на дачі“, поздоровшала, набралась енергії, жвавости. А Марія працювала як ніколи. Нудні справи, сухі цифри оживали в її руках. — „І для чого ото так стараетесь? — не раз жартовливо запитував її старший інженер. — „Ми й так підвищимо вас з зими на один розряд. Чи може мітите в начальники відділу?“ Марія на жарт відповідала жартом. А про себе думала: „Вони не знають, що в мене тепер стільки енергії, що я, здається, могла-б двадцять чотирі години працювати без відпочинку і то не вичерпала-б величезних її запасів“.

Марія вся підпала під владу свого глибокого почуття. Кожен рух, кожна думка її були зв'язані з ним навіть і тоді, коли вона на хвилю забувала про Костю, про свою любов і впірнала в ділових паперах тресту.

У Тупала кепський настрій. Не міг дати ради з трьома жінками. Досі, коли хто з товаришів чіпав питання про його родинне життя, відповідав жартом, або спокійно уникав розмови. Та чим далі, то все дошкульніша робилась ця тема. Сьогодні, йдучи разом з Лозовським та Смоугою до клубу — на доповідь про бюджетові права союзних республік, — він сам почав розмову про це. Скаржився, що деякі товариші починають ставитись до нього неприхильно, а їхні жінки навіть вороже.

— Не розумію, в чому річ. Що з того, що Ганя і Шева мають від мене діти? Кому від цього шкода? Невже треба зважати на заботони.

Його огрядна постать, живе обличчя, округле ясне чоло виявляли турботу і зажуреність.

— Об'єктивно справа може повернутись зовсім не так добре, як от ти уявляєш її собі суб'єктивно, — обізвався Лозовський. — Настя Даниловна хвилюється; Ганя вимагає, щоб ти розійшовся з Настею Даниловною, порвав з Шевою і пішов з нею до Загсу; Шева журилась. Чого тобі ще треба?

— Бо всі три навдивовижу вперті консерваторки, — обурився Тупало. — Чим я кожній з них не товариш?

— Кожна з них хоче мати тебе всього і не поступиться инший. З цим треба числитись. І чи не доведеться тобі, Хведоре, розвестись з дружиною, порвати з Шевою і таки дійсно записатись з Ганею. Боюсь, що інакше кінчиться вся ця історія погано.

Тупало замислився. Коли прийшли до клубу, доповідь уже почалася. Смоуга й Лозовський одразу-ж зацікавились. Видно було, що доповідь викличе жваві дебати, що непартійний професор Дубняк виступить в оборону „покривджених історичних прав України“, а директор банку, партієць Ковганка, буде доводити, що тільки поширення бюджетових прав України та утворення власних центрів керування національною промисловістю дасть можливість створити сильну українську робітничу державу й культуру. Але Тупало сидів байдужий. Інші думки панували над його свідомістю, і скоро доповідач закінчив, Тупало зараз-же пішов додому.

Куди? Мав три жінки, але знав добре, що ні одна з них не зустрине його в цей момент з радістю. Шева буде плакати і мовчати, Ганя — плакати і ставити різні домагання, а Настя Даниловна — тільки образливо лаятись.

— Чорти - б його батька забрали! Дійсно, справа заплутана. Невже немає иншого виходу, крім того, що на його вказав Лозовський?

Ідучи з тресту додому, Марія завела розмову на політичні теми. Лозовський іде мовчки і тому вона звертається майже виключно до Смоуги.

— Радянська влада, диктатура пролетаріату, будівництва нового суспільного життя. Прекрасна мрія, та чи скоро вона здійсниться? Чи довго ще чекати? Бо живеться так важко, так тривожно. В житті стільки неприємних явищ, що за ними не видно й початку того нового, сподіваного життя.

Марія побоюється, що в радянським життю визрівають небезпечні, несоціалістичні тенденції. А коли вони зміцняться, що тоді буде? Як же з новим життям?

— Компартія немов-би має тенденцію до перетворення в окрему суспільну верству, в окремий упривілейований стан... Авангард робітничої класи, віддана інтересам пролетаріату бойова когорта — це одно, а привілеї з права приналежності до партії, тенденція до того, щоб стати понад класою — це зовсім інше. Мене це лякає. Поспіль комуністи живуть краще, догідніше, ніж непартійні робітники, поспіль зустрічаєшся з фактами, коли партійні дозволяють собі такі вчинки, за які безпартійні дістали-б найсуворішу кару. Часто зустрічаються комуністи, що не вміють працювати, не знають справ, коло яких стоять, і в той же час не хтять учитись, так немов-би одна приналежність до партії дає їм право жити з чужої праці.

— Можна подумати, що ви, Маріє Олексівно, начитались діда Каутського. Він теж твердить, що радянський режим веде не до соціалізму, а, мовляв, — від соціалізму, і що комуністи панують над робітничою класою і визискують її.

— Ні, Косте Петровичу, ви не жартуйте. Я-ж цього не кажу. Але-ж ніхто не може заперечувати наявних фактів. А ви-ж знаєте, що на певнім ступні кількість переходить в якість. Окремі факти можуть колись перетворити всю систему. В столиці республіки, під оком Центрального Комітету Партії й Центрального Уряду кілька десятків „народніх суддів“ беруть хабарі й безсовісно кривдять громадян, торгують новим, радянським правом, як колись католицьке духовництво торгувало папськими індульгенціями. В Києві губерніяльна міліція й карний розшук — хабарники, злодії, ледве чи не бандити. І все це „комуністи“, та ще й відповідальні, — мовляв — цвіт партії. Хіба можна дивитись на все це спокійно? Кость мовчить. Марія хвилюється.

— А ми-ж маємо йти до соціалізму! Кожен день мусить нести нам нові можливості щасливого, людського, гармонійного життя. Памятаєш, як сказано в програмі: позбавлення політичних прав і обмеження волі треба вважати в радянському суспільстві за тимчасові заходи, потрібні виключно для боротьби з спробами буржуазії відновити колишні привілеї. А хто у нас пам'ятає про це? Навпаки: звикають не лише до того, що на пролетарську диктатуру починають дивитись, як на закінчену, постійну форму суспільного співжиття, але й до перетворення компартії в упривілейовану касту.

— По-перше, Маріє Олексівно, ви ідеалістка. По-друге — ви хочете, щоб процес, обчислений на десятки років, на кілька поколінь, — відбувся на наших очах. Це-ж річ абсолютно неможлива, тим більше в нашій країні, при величезнім значінні приватно-власницьких форм господарства, при складній класовій структурі, в оточенню капіталістичних держав. Ви хочете, щоб на наших очах народжувалось нове суспільство одразу в закінчених ідеальних формах і забуваєте, що при несприятливій міжнародній ситуації може ще трапитись, що компартія не втримає влади й диктатура пролетаріату може впасти, впасти, щоб знову стати на ноги й перемогти остаточно. Не можна спускати з очей історичної перспективи і не можна тратити віри. Без помилок не обійтись. Але всі їх виправить робітнича класа.

Марія сперечається далі. Те, що говорить Смуга, її не переконує. Вона хоче бачити в комуністах людей кришталевої чистоти, вона хоче відчувати тепер-таки, сьогодні парості нового, гарного життя.

Лозовський сміється й зауважує:

— Ой, Маріє, буде з тебе завзята меншовичка або фанатична комуністка. А мені не подобається ні перше, ні друге.

В день відпочинку Кость і Марія пішли в поле, за місто. Тут можна було вільно положити руку на плечі Марії і йти. Можна було стати, взяти її голову в руки й поцілувати в очі. Тут під високим голубим небом гуляє легенький, теплий вітерець, і Марійка схожа на польову квітку.

Марія сидить, а Кость лежить, положивши голову на ноги Марії. Час іде непомітно. Марія знову оповідає про свої дівочі роки. Кость слухає, немов дитина улюблену, хвилюючу казку. Але коли Марія згадала про своє подружнє життя, про те, як вона пробувала хазяйнувати, бути „господинею“, — Кость раптом відчув біль. Підвів голову з колін Марії й сказав:

— Краще не згадуй про це, Марійко, не говори.

— А то чому?

— Та чомусь зробилось мені так неприємно і боляче.

Марія зацікавлено дивиться на Костю. Кость мовчить. В його грудях закликотили гарячі хвилі. Не стримався і запитав неспокійно:

— Як це сталося, що ти побралася з ним?

— Та я - ж тобі говорила. Він працював у виконкомі, і я там працювала. Познайомились. От і зійшлись. Не зразу. Він все прохав мене йти з ним жити. Я одтягала. А потім сказала, що згоджуюсь. От і все.

— Ти його любила?

— Костику, ти якось чудно питаєш. Я - ж тобі говорила.

— Дивна річ, — думав Кость, — як він досі не звернув уваги на те, що Марія, його Марія, була вже в чиїхсь обіймах, що з тих обіймів вийшла вже друга, інша Марія, не та, про яку він може думати що-дня, що-хвилини... Е-е-т! Відкіля цей настрій? Що за чортівня!...

— Ти не зважай, Марійко. Я сам собі дивуюся, що за чудернацький настрій і звідки він. Так виразно уявилось мені, що ти — моя Марійка, моя рожева гвоздика, йдеш не до мене, а до іншого...

— Так я - ж не могла піти до тебе, Костику! Тебе - ж не було. Я - ж тебе не знала.

Чи жартувала, чи говорила серйозно — не можна було розібрати. Але в голосі відчувалась немов - би тривога.

Замовкли. Пробували звести мову на інше, але гарний настрій не повертався. Кость немов засумував, а Марія й собі. Коли повертались додому, Кость вже не цілував, ідучи, Марії, а Марія брала за серце пісню:

Ой з - за гори кам'яної
голуби літають.
Не зазнала розкошоньки,
вже й літа минають...
Запрягайте коні в шори,
коні воронії,
Та поїдем доганяти
літа молодії...

Лягаючи цієї ночі спати, Кость довго думав про одружіння Марії. Щоб спрямувати думки в інший бік, почав перегортати вірші В. Поліщука. Здавалось, забудеться і засне спокійно. Але несподівано натрапив на вірш, що з новою силою викликав в ньому прикре, болюче почуття.

... На конваліях кров.
На білих конваліях червоні рубіни,
Як на постелі милої у першу ніч...

Як живий став знову перед ним образ Марії — його мрії чистої, як весняний ранок, невинної, як біла лілея, привабної, як рожева гвоздика, — в білій сорочці з розпущеною косою... в її першу ніч... Кость шпурнув книжку, скочив з ліжка, заламав руки, потім знову кинувся в ліжку й затріпався в беззвучному риданні, вткнувши голову в подушку.

Вночі йому снились важкі, неспокійні сни.

А Марія вперше подумала в цей вечір, що її любов до Кості може давати не лише радість, але й страждання.

Одного ранку, коли Смуга саме збирався йти на роботу, несподівано повернулась додому Палазя з Юрасем. Радо вбігла з хлопцем до кімнати, обцілювала Костю, заметушилась.

— Ти ж знаєш, я мала намір погостювати довше, та щось потягло додому. Розумієш — потягло. Заскучала. Що зробиш! Та й Юрась щось закапризував.

Юрась тимчасом бігав по хаті, розмовляв з кицькою, термосав татка, оповідав про пригоди в гостях.

— Знаєш, що він одного разу сказав? — говорила далі Палазя. — Сидимо ми, надвечір, в садку. На дворі так гарно, діти бігають, бавляться, а Юрась підійшов до мене, сів і мовчить. Що ти, Юрасе, притих? — питаю. Ножки болять, набігавсь? А він: „Ні мамо! знаєш, що я надумав?“ А що? — питаю. — „Якби я мав, — каже, — килимчик-літунчик, та сів-би на нього і полетів до татка“... Отаке мале і таку річ сказало... Ну, я й рішила їхати. Нагостювались і так, буде з нас.

Кость приглубив Юрася і намагався викликати в себе настрій, відповідний до жвавого, радісного настрою Палазі. Оповів про те, як їздилося до Одеси, сказав, що був у клубі на інтересній доповіді, запитав, чи гарно почував себе Юрась у гостях. Але мова здавалась якоюсь штучною. Було неприємно і за себе, і за Палазю, що нічого не знала і так щиро метушилася і горнулася до Кості. Зрадив, що був вже час йти на роботу. Палазя не затримувала.

— Ну, йди, йди вже. Та гляди, не запізнюйся! Приходь раніш. Та почекай-но, дай же поцілую! — І вп'ялась Костеві в губи.

На другий день, коли Кость був на роботі, до Палазі прибігла Лозовська. Розповіла про всі новини, поскаржилась на свою робітницю, що вимагала черевиків по умові, вилаяла комуністів і між иншим додала, що Кость частенько „розважався“ з Марією.

Палазі не вподобалась така новина, а найбільше те, що передавала її Лозовська. Проте вона засміялась і відповіла жартом:

— Нехай розважається, аби не журився...

А коли Лозовська побігла додому, Палазя замислилась. Щось стиснуло коло серця. Пригадала сон, що снився їй оце кілька днів.

тому, перед тим, як надумалась повернутись додому. Снилось їй, що в місті іде якийсь заколот. Вона сидить з Юрасем в кімнаті і чекає Костю. А він має от-от прийти, забрати її з Юрасем і кудись піти, щоб усім переховатись. Кожна хвилина — вічність. На вулиці жахний крик, бігають люди. Палазя тримтить, пригортає Юрася і з чеканням дивиться у вікно. І от вона бачить — біжить в натовпі Кость. Порівнявся з помешканням, глянув у вікно, крикнув до Палазі — „Тікаймо! Тікаймо!“ і побіг далі, не зайшовши до хати, не сказавши, куди і як тікати. Коли прокинулась, довго не могла заспокоїтись.

Тепер чомусь спав на думку цей сон і знову збудив неспокій. Невже він віщував щось недобре? Невже що станеться з її любим, дорогим Костем? Коли знову вибухне революційна боротьба, вона вже не переживе її. Це вона відчуває добре... Чи може Кость забуде її, покохає иншу жінку?

В голові промайнули з надзвичайною яскравістю спогади з пережитого разом з Костею і без нього, але для нього. Війна. Революція. Кров. Неспані ночі, виплакані дні. Страх за Костеве життя. Голод...

Невже можна все це забути? Невже можна після всього цього розлучитись?

Хіба вона не стала Костеві за вірну дружину, за щирого, відданого товариша? Хіба не доглядала його, мов малого Юрася? Хіба вона жалувала для нього себе? Хіба не рада була повсякчас віддати себе, своє життя за нього?

Палазя поралась коло посуду і не помічала сліз, що перлинами котились з очей і висихали на її лиць. Нараз стрепенулась, напружила свою волю і прсгнала чорні, журливі думки.

— І що з того, що він бачився з „нею“? Дарія Івановна завжди перебільшує все... Та й Марія не піде на таке, даремно, що видає себе за вітрогонку.

Коли Кость повернувся з праці, Палазя, здавалось, вже зовсім забула про візиту Дарії Івановни й про свої сумніви-побоювання. По обіді сіла на канапку і звернулась до Кості.

— Костику, іди сядь коло мене та розкажи докладніше, що-ж ти тут робив без нас. Чи не залюбився з ким? Бо на вашого брата не можна покладатись, особливо тепер. Пам'ятаєш, ти мені колись розказував, як твій товариш Дем'ян, побувши місяць без жінки, писав до неї: „Зіно! Годі тобі вже гулять. Приїзжай, бо мені вже всі жінки здаються гарними“. Пам'ятаєш? Отакі ви всі, як цей Дем'ян. Вас всіх треба було - б у магометанську віру перевести...

Кость неохоче сів на канапку. Тон розмови і Палазині жарти починали його дратувати. Але він перемагав роздратування й намагався підтримати розмову. Знову розповів про новини в тресті, про газетні звістки. А Палазя, немов навмисне, присунулась до нього ближче, положила руку на його плечі й допоминалась свого.

— Ні, ні! Ти розкажи, де ти бував, хто тебе тут розважав? Чи не впала якась тобі в око?

— А коли - б і впав хто, то - що. Хіба не можна?

Палазя одсунулась і пильно глянула Костеві в очі.

— Ну, нехай поспробує. Не з медом їй буде. Що їй — мало вільних мужчин, не може вибрати иншого?

Вечір здався Костеві нудним і нестерпуче довгим. Почував себе в фальшивому становищі. Непереможно тягло до Марії. А Палазя стелила ліжка, роздягалась, жартувала.

Лозовська приходила до Палазі ще й ще раз. Потім з такими само новинами приходили й інші знайомі дами. Всіх брала цікавість — до чого воно дійде.

Та Палазя вже не потребувала цих „агентурних“ повідомлень. Вона з обридженням зустрічала нашіптування, богобоязне похитування головою, лицемірно-співчутливий тон. Так, вона не потребувала, бо бачила вже на власні очі, що Кость вже не той, що втратила вона Костю. Щоб переконатись, кілька разів слідкувала за Костем і бачила, що він зустрічався з Марією.

Почала сваритись. Чим далі, то все більш образливо. Ходила слідком за Костею. Кость зробився мовчазний. Сидів вечорами дома і працював. Перестав бувати на людях.

Та хіба - ж Палазі цього було треба?

Не раз билась вона в істериці, коли Кость був на роботі, коли в хаті нікого не було. А коли він приходив, не могла стриматись і сварилась.

Малий Юрась, помітивши, що сталося щось недобре, кілька разів говорив: „Щось ви сваритесь... Мені це не подобається“, або — „Краще - б ви вже не сварились“. Кость пробував вмовляти Палазю не сваритись при дитині, але вона не могла стриматись. Засмучений вигляд Кості розбурхував у неї безмірну лють, бо це - ж він за „нею, за отою безличницею“ отак журився, сумував.

— Хіба розійтись з Костею, залишитись самій з Юрасем? Спробувати розпочати нове життя... нераз міркувала Палазя.

Але від цієї думки болюче стискалось серце, холола кров, туманіло в голові, кидало в істерику. А Палазя аж до цього часу не знала істерик.

— Починати нове життя? Ні! Краще зовсім не жити. Не тепер, не в такі літа, не після того, як стільки пережито... Та й де вона знайде тепер вірну дружину! Кому скаже щире слово і від кого почує його. Ні, ні...

Пробувала говорити з Костем про те, щоб розійтись. Сама не вірила в це, а говорила. Немов випробовувала Костю. Але Кость мовчав. Знав, що не витримає Палазя розлуки, що буде вона їй понад силу, що стане для неї незаслуженою, жорстокою карою. Знав і мовчав. Або казав:

— Звичайно, коли так буде далі, то краще розійтись. Але це дурниця, для цього немає ніяких підстав... Я не розумію: чого ти мучиш себе й мене... Чого тебе так допікає, що я з кимсь перекинусь словом, з кимсь побачусь...

Палазя підхоплювала оце „з кимсь“ і починала наново тяжку сварку, викликаючи Костя на прикрі й образливі слова.

Здавалося, не було ніякого порятунку ні для Кості ні для Палазі. Як Кость не напружував свою думку, він не міг укласти в якийсь один напрям шляхів, що так нещасливо перехрищувались.

Минали довгі, важкі тижні. Палазя змарніла зовсім. Хазяйнувала, працювала далі автоматично. Звичка до роботи була в неї немов-би другий життєвий інстинкт. Але тепер і робота не рятувала її, не давала потрібних ліків, забуття. Почала хорувати і немов-би здавати свої життєві позиції. Особливо подалась після одного випадку з Костем, після випадку, що немов-би зовсім підрізав коріння під її життєвою силою.

Був це простий випадок. Якось серед ночі прокинулась Палазя від страшного сну. Їй здалось, що якісь бандити впали в кімнату і ріжуть, забивають на смерть її Костю. Вона хоче скочити з свого ліжка, крикнути, накинутися на бандитів, але руки й ноги не рухаються і уста заміли. А тим часом Кость кричить, прохає порятунку... Нарешті, вона робить страшне, не людське зусилля й прокидається... Кидається до Кості... А Кость сонний б'ється в риданні... Вона розбуджує його і не може ніяк заспокоїти...

Такого з Костем ще ніколи не було. Що йому снилось? Чого він так гірко ридав? Палазя не питала. Хіба не однаково? Хіба вона не бачить, що нещасливе життя підточує не лише її, але й Костю.

Того-ж таки дня Палазя, по обіді, знову почала мову про те, що мабуть краще буде їм розлучитись. Кость здивувався, що заговорила вона про це якось надто спокійно і незвичайно.

— Розійдемось, розлучимось... Для чого ми маємо мучити одне одного... Не буду тобі заважати, дам тобі спокій... Будеш жити, як хочеш...

Кость мовчав. Не хотів в який вже раз відповідати одне й те саме. Не знаходив слів, способу, щоб розвіяти гнітючий настрій і натрапити на простий шлях.

Важко було Марії одвикати від Кості. Коли Кость не прийшов до неї над-вечір в день повернення Палазі, було надзвичайно неприємно. Але вона перемогла. Зрозуміла річ,— переконувала себе; прийшла дружина (спочатку подумала — „вона“, замість „дружина“) — не кине-ж він її того-ж дня і не прибіжить до мене; це було-б смішно.

Та коли Кость не прийшов і другого і третього дня, занепокоїлась. На праці, в тресті, підійшовши до Кості, не обмежилась звичайним: „Добридень! Як почуваете себе?“ і додала, так щоб сторонні не чули:

— А чи не думаєш ти, Костику, що березки в парку за нами заскучали? Стрункі, білі березки... ти-ж їх любиш... Може підемо подивитись, як падає жовтий лист з дерев?

Кость не пішов, хоч і рвався до Марії.

Було тяжко, а далі пішло ще гірше. Одного разу, коли Кость повертався з Марією після роботи додому, назустріч вийшла Палазя. Побачила Костю з Марією, спалахнула. Підійшла. Образливо вилаяла Марію, схопила за руку Костю і потягла за собою. Марія від несподіваної образи розгубилась. А коли прийшла додому, не обідала і цілий вечір проплакала.

— Звичайно, я дурна,— думала про себе на другий день.— Хіба можна так легковажно ставитись до цього? Поля-ж не захоче залишитись без Кості. І чого я раніш про це не подумала? І що-ж тепер робити? Невже отак одразу і одріжуть Костю від мене? Був і нема. Ні, цього не може бути, це надто жорстоко.

Здавалось, коли-б вона могла бачити Костю, бути з ним хоч півгодини що-дня, їй більше нічого не треба було-б. Знала, що Палазя нервується, що можуть бути неприємності і все-ж хотіла мати хоч ці півгодини. Коли Кость, зайшовши до Марії, через кілька хвилин поспішав додому, вона не могла втриматись і просила посидіти ще.

— Костику! Невже тобі не можна побути зо мною хоч вечір? Як я хочу, щоб ти забув про... про все і спокійно, радо побув зо мною... так як раніш. Я-ж заскучала за тобою. Мені світ немилий без тебе.

— Треба переждати,— відповідав Кость.— Не треба йти на неприємності, образу, скандал. Треба переждати і все піде гаразд. Не плач! Візьми себе в руки!

І поспішав додому. А потім заходив що-раз рідше й рідше.

Марію тягло до Кості. Вона не спала ночами, тримтіла в сльозах. Плакала, щоб не бачили, щоб не помітили інші. А коли починався день, „брала себе в руки“, удавала з себе безжурну і йшла на роботу. Ідучи, звертала на ту вулицю, де жив Кость, щоб подивитися на той будинок, де він живе, на ті двері, через котрі він ходить.

З якогось часу вона, що-дня, рано й вечір, цілує маленький ніжик „цезорик“, що їй подарував його Кость, перекладає та перегортає книжки, що він їх читав, або тримав у своїх руках. Живе немов під гіпнозом. Думка про Костю не кидає її ані на хвилину. Годинами сидить, вечорами, у своїй кімнаті й жагуче хоче, щоб Кость відчув, як глибоко, як боляче вона хоче його бачити, щоб відчув і прийшов. Кажуть же, що близька рідна людина може й на віддалі відчувати наші страждання, наші бажання. Інколи здавалось, от-от задзвенить дзвоник, відчиняться двері і увійде Кость, радо заговорить, засміється, ніжно пригорне до себе, скаже, що любить.

Але Кость не приходив.

Пробувала читати—не читалось. В театрі—не могла досидіти до кінця п'єси. Намагалась розважитися в знайомих—була нестерпна скука. І знову просяжувала, немов під гіпнозом, довгі вечори в своїй кімнаті, самотна, з сльозами на очах, з одним словом на устах: „Костику! Костику!“. Так немов-би в цьому слові містився весь світ, все життя.

Проти нового року зібралось у Лозовських багато гостей. Жартували, грали на піаніно, співали. Коли гості, вже над ранок, розійшлись, Марія довго плакала в своїй кімнаті, а потім рішила написати листа до Кості.

„Любий Костику! Я не здоровлю, я не маю змоги поздоровити тебе з новим роком. Ти десь далеко, і я навіть не знаю, що з тобою тепер. Але мені в цю хвилину так хочеться говорити з тобою, Костику, так хочеться сказати тобі багато, багато гарних слів. Здається, я все віддала-б в цей момент за те, щоб побути з тобою хоч одну мить... Костику, милий! Коли ти мене любиш, або любив колись когось, тоді ти зрозумієш це моє непереможне бажання, зрозумієш мене. Це не забаганка моя, ні. Це щось таке, що панує над моїм розумом і всю мене тримає у своїх жорстоких, ціпких руках. Ой, Костику, коли-б

ти знав, як-би я хотіла визволитись з-під цього. Мені-ж так нестерпуче боляче, я-ж так багато думаю про тебе. Ти весь в мені; твоя постать, твої очі, твоє обличчя — весь ти немов-би вріс у мене, і що-б я не робила, про що-б не думала — ти зо мною.

Костеньку, милий! Я не хочу нав'язуватись, я не хочу прохати тебе про побачення. Але коли-б ти знав, чого це мені коштує... Костику, чому я так люблю тебе? Чому раніш нікого не любила? Може-б тоді я не здатна була на таке незрозуміле, сильне почуття... Пишу тобі і тут-же думаю: для чого? Нащо? Це-ж моє писання, ці мої слова — ні до чого... і не можу, не можу перемогти себе, не можу не писати. Я не своя — це безумовно так. Я втратила над собою волю. Я готова прохати тебе, молити, я готова йти на втрату своєї колишньої гордості. Костику, милий! Ти не смійся з мене і не суди суворо... Коли-б ти знав, як я люблю тебе, коли-б ти зрозумів мене... адже-ж, можливо, і в тебе колись кохання доходило до нестями, і ти колись переживав таке почуття, як я оце... тоді ти зрозумієш мене. Ти-ж знай, зрозумій, що ти моє сонечко, що я живу лише тоді, коли бачу тебе, що одна зустріч з тобою переинакшує мене всю, так що це впадає в очі стороннім. Немов-би проміння пронизує мене всю, немов якісь незнані сили починають буяти в мені, щастя переповнює всю мою істоту вщерть...

Я мушу писати про все це. Я інакше не можу. Я відчуваю, що втрачаю силу, свідомість, що готова прийти до тебе, на твоє помешкання... нехай буде, що буде... Мій милий, мій рідний Костику! Я мушу ховатись з своїми побаченнями з тобою, я навіть на праці не можу поговорити з тобою... Але я не можу робити так далі, проти цього протестує вся моя істота, вся моя свідомість...

Ні! Не про це хотіла писати тобі. Хочу писати тобі про своє непереможне кохання... Ти якось казав, Костику, що Палазю охопило якесь непереможне сліпе почуття ревності... Отака сліпа і непереможна моя любов до тебе...

Я знаю, що не треба було-б мені писати всього цього тобі. Але я не можу. Мені легше, як я пишу. Милий мій, рідний Костику! Сумую за тобою, за твоїми поцілунками, за твоїми пестощами, за твоїми очима, які я тепер так рідко бачу... Хочу знати, як ти живеш, що робиш, про що думаєш... хочу любити, голубити тебе... Милий Костику, я не прошу в тебе побачень, не прошу тебе говорити мені про твою любов до мене. Адже я розумію все прекрасно, знаю, що не повернуться, не прийдуть вдруге щасливі хвилини, що я мушу примиритись з думкою зовсім не бачити тебе... Знаю, що тяжко мені буде перенести це, що багато сили піде в мене на боротьбу з собою, але і ти, здається, не знаєш іншого шляху, і ти, здається, хочеш цього...

Але бачиш, Костику, милий мій, коханий Костику, як я, не зважаючи на все це, все ще так сильно люблю тебе. Бачиш, сонечко моє, як це тяжко, як все заплутано... ти сам говорив про це не раз.

Написала й мені зробилось трохи легше. Не треба більше ні про що думати. І ти мені нічого не говори. Нехай все йде так, як в останній час.

„Цілую твої очі.

Марія“.

Лист був готовий. Марія заспокоїлась і заснула. А другого дня, прочитавши листа, порвала його на дрібні клаптики.

— Невже не можна опанувати себе, вгамувати своє почуття? Треба-ж зрозуміти, що не мати їй щастя з Костем. Треба взяти себе в руки.

Через кілька днів Кость одержав від Марії коротенького листа. Марія писала: „Костику! Мені треба тебе бачити, поговорити з тобою. Сподіваюсь, ти не одмовиш в цьому моему проханню. Вийди сьогодні о 7-ій годині вечора до Спартаківського отелю — там я буду тебе ждати. „Сцен“ робити не буду, а хочу лише бачити і поговорити. Довго затримувати також не буду. Хоч і кепсько спала минулої ночі, але бачила тебе у сні. Марія“.

Вечером Кость сказав Палазі, що йде на засідання в трест і пішов на побачення з Марією, до Спартаківського отелю.

Палазя не сказала нічого. Навіть не подумала, що може Кость дурить її. Ось уже кілька днів вона почуває себе в стані повної байдужности до всього. Кімната, меблі, праця на кухні — все це немов ввижалось у сні. Таке чуже, незрозуміле.

Не встиг вийти з кімнати Кость, забігла Лозовська. Почала лаяти комуністів і радвладу за те, що їй довелося даремно простояти цілий день коло тресту за калошами.

— Стою, стою, ноги одібрало, живіт підвело. Нарешті вхожу. І що-ж ви думаєте? Дайте мені, — кажу, — п'ятий номер. А він мені: „залишився лише третій“. Ах, трясця твоєї матері? чого-ж ви, ідіоти, не оголосите — на дверях, чи на вікні, що п'ятого номера немає... Як почала, почала... Де не з'явся міліціонер, за комір мене і до району... Насилу вирвалась. От сволочи“!

Палазя слухала мовчки, налила чай, підсунула до Лозовської мазурки.

— Та я й забула! — схопилась Дарія Івановна. — Чи чули новину? Вчора вночі повісилась комсомолка Ганя, машиністка з банку. Не чули? Всі про це говорять. Дитину одвезли в притулок. От дурна! Я-б його повісила, а не на себе руки накладала... Ну, нічого, ще прийде на них лиха година. Паскудники, злодії, мерзавці...

Допила чай, попрощалась і побігла. Треба було забігти ще до братової — розповісти про порядки в гумтресті і про те, що повісилась комсомолка Ганя.

Палазя залишилася одна. Справилась з вечірньою працею. Мусіла оповісти Юрасеві казку, поки заснув.

Як Юрась заснув, в хаті одразу затихло і немов спорожніло. Здавалось — осиротіла хата. За вікном, на дворі не вщухала сніжна завірюха. Вітер свистів жалібно. Палазя перейшла в другу кімнату.

І в цій кімнаті так тихо і немов порожньо. Костів стіл, за яким він так багато працював. Кості немає... Палазя сама. Так, вона сама самісінька на цілому світі. Вона не даремно сидить сьогодні сама вдома, в цій кімнаті. Вона вже ніколи не буде сидіти з ним, з любим, дорогим Костиком, вдвох...

Безнадійний, гострий, смертельний жаль пройняв Палазю. Вона відчула, що з нею починає творитися щось надзвичайне, що якась невідома сила бере її у свої чепкі руки і кудись тягне...

Хоч-би Костик повернувся швидче і розвіяв цей смертельний жаль, цей нестерпний біль, цю страшну, ціпку, холодну, жорстоку силу...

Але Кость не повертався.

— Ой, як довго, як помалу тягнуться ці хвилини! Як довго...

Палазя напружила волю, встала і пройшлась по кімнаті. Хоч-би як одігнати ці сумні думки. Почала оглядати речі. Знов очі застигли над Костиковим столом.

... А може Костик вже не повернеться? Може вже ніколи не сидітиме за цим столом? Ніколи не прийде в ці кімнати, не покличе її до себе, не заговорить...

— Доле-ж моя нещаслива!.. — забилась, затрипотіла в сльозах Палазя.

Потім немов-би заспокоїлась. Сіла за стіл, взяла клаптик паперу, що лежав на столі, олівець і написала: „Будь здоровий і щасливий, Костику. Гляди Юрасика і жалуй його. Повідом моїх рідних. Не гнівайся на мене, а я умру.“

*

Коли Кость Смога повернувся додому, Палазя вже не вийшла, як звичайно, йому на зустріч і не відкрила дверей.